

Inhoud

Vooraf	9
Boterkoek en Morgenrood	15
Duits brood	47
Onderduik	91
Ave Maria in Auschwitz	115
Terugkeer	130
Exodus	164
‘Wij staan achter Israël’	188
All in the family	204
Tussen Amsterdam-Oost en Jeruzalem-Zuid	235
Wordt vervolgd	256
Gerookte zalm en de blues van het Avondland	277
‘Vergeten zijn zij niet’	295
Verantwoording	323
Met dank aan	325
Geraadpleegde literatuur en andere bronnen	326
Stamboom	334

Vooraf

‘Voor 1940 voelden de meeste Joden in Amsterdam zich Amsterdammer, Jood en Nederlander, welke politieke opinies of levensbeschouwingen zij er ook op na hielden,’ schreef Salvador Bloemgarten in *Herinnering aan Joods Amsterdam*. Dat gold zeker voor de Vuijsjes. Het mengsel van joodse sfeer en sociaaldemocratisch vooruitgangsgeloof waarin mijn grootouders hun kinderen lieten opgroeien was in hun ogen typisch Amsterdams. De nationaliteit die zij zonder bijgedachten als de hunne beschouwden was de Nederlandse.

Dat gevoel van vanzelfsprekende verbondenheid met de stad en het land waarin mijn familie al eeuwenlang thuis was werd door de Tweede Wereldoorlog zwaar op de proef gesteld. Van het achtkoppige bakkersgezin waarin mijn vader opgroeide waren na de oorlog nog vier zonen in leven. Zij troffen een Amsterdam dat nooit meer zou zijn zoals het was. De meesten van hun familieleden, vrienden, buren, bazen, collega’s en partijgenoten hoorden bij de meer dan 100000 Nederlandse joden die waren omgebracht. Hoe konden zij nog volhouden dat ze ‘Amsterdammer, Jood en Nederlander’ waren? Was het voor hen een optie om het leeggehaalde huis dat Amsterdam heette te verruilen voor Jeruzalem? Wat deden zij met de sociaaldemocratische idealen waarmee zij waren grootgebracht? Wat gaven zij hun kinderen en kleinkinderen mee aan joodse sfeer? En op welke manier speelde de Jodenvervolgving door in het zelfbewustzijn van de naoorlogse generaties?

Mijn verhuizing naar wat eens het hart was van de oude Jodenhoek én een aantal gesprekken met mijn Israëlische neefje Yoni Vuijsje vormden de aanleiding om te doen wat ik al langer van plan was: een boek schrijven over de geschiedenis van de Vuijsjes en over de mate waarin hun oorlogsgeschiedenis het zelfgevoel van de overlevenden van de sjoa en dat van hun nazaten bepaalde.

Mijn vader en zijn drie broers probeerden na de oorlog alle vier vast te houden aan de cultuur die zij van huis uit hadden meekregen. Maar die afhankelijkheid aan hun vooroorlogse wereld kreeg wel verschillende vormen. Mijn vader en zijn jongste broer sloten zich mede uit loyaliteit met hun vermoorde moeder in de zomer van 1945 meteen weer aan bij de Hoogduitse Joodse Gemeente. De andere twee broers bleven trouw aan de weg die zij voor de oorlog al waren ingeslagen, die van assimilatie in de rode familie waarin zij tot wasdom waren gekomen.

De keuzes die mijn vader en zijn broers maakten zijn terug te vinden in hun kinderen en hun kleinkinderen. Bij de familie Vuijsje tref je vandaag de dag een mengsel van orthodoxe joden, liberale joden, sociaaldemocraten, (sociaal)liberalen, zionisten en veel atheïstische eenlingen met een min of meer joods gevoel.

Mijn Israëlische neefje Yoni is de zoon van de enige Vuijsje die zich in Jeruzalem vestigde: mijn broer. Ik was nog maar net verhuisd naar mijn woning met uitzicht op het Waterlooplein toen hij de zomer doorbracht in Amsterdam. Een paar keer kwam hij bij mij aankloppen om vragen te stellen over onze familiegeschiedenis. Hij wilde meer weten over zijn Nederlandse roots en dacht ze bij zijn tante te kunnen vinden. Mijn broer had hem weinig tot niets verteld over het leven dat hij leidde toen hij nog in Nederland woonde. Als Yoni hem vroeg naar de Nederlandse mannen en vrouwen

van wie hij afstamde, reageerde hij met een hardnekkig zwijgen. ‘Ik kijk nooit terug,’ was zijn devies. Mijn vader, Yoni’s opa, die regelmatig in Israël logeerde voordat hij in 1996 overleed, had mijn neef ook niet veel wijzer gemaakt. Hij had zijn kleinzoon voornamelijk overvoerd met verhalen over Auschwitz, het concentratiekamp dat hij overleefde omdat hij zo mooi trombone kon spelen. Anders dan bij zijn broers kwam praten over onze familiegeschiedenis bij hem grotendeels neer op vertellen over zijn oorlogservaringen.

‘De jeugd moet weten wat er gebeurd is,’ was mijn vaders motto. Met de jeugd bedoelde hij vooral de naoorlogse kinderen uit zijn eigen familie. Toen ik nog klein was werd ik regelmatig door hem overhoord. Dat deed hij graag en plein public. Als mijn ouders visite hadden, haalde hij mij bij de andere kinderen vandaan, zette mij op schoot, ontblootte zijn rechterarm en wees op het daarin getatoeëerde nummer.

‘Hoe komt je vader hieraan?’ vroeg hij op een toon die suggereerde dat hij die vraag voor het eerst aan mij stelde. En dan keek hij met een mengeling van trots en triomf als ik het gewenste antwoord gaf: ‘Dat hebben de moffen gedaan.’

Bij Yoni was mijn vader bescheidener te werk gegaan, maar ook zijn kleinzoon had hij keer op keer laten horen hoe hij erin was geslaagd zichzelf te redden. Als hij al eens afstapte van zijn standaardrepertoire over ‘dat rotkamp’, kwamen er wat summiere mededelingen over zijn ouders, zijn broer en zijn zus met haar gezin die ‘niet meer terug waren gekomen’. Nu wilde mijn neef wel eens weten wat voor mensen de Vuijsjes eigenlijk waren geweest voordat ze werden gereduceerd tot slachtoffers van de sjoa.

Yoni hield er romantische fantasieën op na. Hij ging ervan uit dat de mannelijke voorzaten die aan zijn opa voorafgingen geleerden van naam en faam waren geweest. Dat zijn grootvader het nooit verder had gebracht dan bakkersknecht wist hij

wel. Dat ook zijn overgrootvader bakker was geweest kwam hem bekend voor. Zijn teleurstelling was gemengd met ongelof toen ik hem vertelde dat een aangetrouwde nicht ooit een familiestamboom had gemaakt waaruit bleek dat hij uit een geslacht kwam van arme Asjkenazische joden, en dat ze generaties lang woonden en werkten in de toenmalige sloppen van de Jodenbuurt rond het Waterlooplein, het plein waarop wij zaten uit te kijken. Misschien was het een generatieverschil dat hij was gefixeerd op interessant genetisch materiaal, terwijl ik familiegevoel voornamelijk zag als een gemeenschappelijke geschiedenis.

Het oerverhaal dat mijn generatie meekreeg was het verhaal van een arme joodse familie die zich dankzij de verheffingsgedachte van socialistische voormannen als Henri Polak en Koos Vorrink wist te ontwikkelen. Het vertelde over de overgang van de familie van het armoedigste deel van de oude Jodenbuurt naar de overwegend sociaaldemocratische Transvaalbuurt en van daar naar de bakkerij in de Weesperstraat die mijn opa in de jaren dertig begon. Afhankelijk van wie aan het woord was kwam daar meer of minder informatie bij over de Arbeiders Jeugd Centrale, de met de SDAP verbonden jeugdbeweging waarin mijn vader en zijn broers voor korte of voor lange tijd hun politieke en culturele opvoeding kregen. Maar aan het begin of aan het einde werd vrijwel altijd gerefereerd aan de deportaties naar Polen.

Uit vrijwel elk gezin waaruit onze naoorlogse familie bestond zijn inmiddels schrijvers en journalisten voortgekomen. Bij Yoni wilde het er niet in dat die hoge score voornamelijk was te danken aan oude socialisten. Maar hij was het wel met me eens toen ik, wijzend op het Waterlooplein en gebarend naar de plaatsen waar het leven van zijn voorouders zich afspeelde, bleef benadrukken dat de geschiedenis van zijn voorgeslacht

niet alleen een joodse geschiedenis was, maar ook een Europese emancipatiegeschiedenis.

Er zijn weinig onderwerpen te bedenken waarover naoorlogse joden geen meningsverschillen hebben. Vooral als het gaat over onderwerpen waarbij joden zich vaak extra betrokken voelen, zoals de politieke koers van Israël of het hedendaagse Europese populisme. Ook de Vuijsjes zijn het daarover zelden met elkaar eens. Maar één ding hebben ze gemeen: hun denken is beïnvloed door hun gemeenschappelijke verhaal, en door de oorlogservaringen van hun ouders, ooms, tantes en grootouders.

Met het levensverhaal van mijn vader als leidraad beschrijf ik in *Ons kamp* die geschiedenis van mijn min of meer joodse familie.

Boterkoek en Morgenrood

Met het erfelijk materiaal dat Nathan Vuijsje met zich meedroeg hield hij zich nooit bezig. Waar zijn verre voorouders vandaan kwamen, welke beroepen ze hadden uitgeoefend en welke karaktereigenschappen ze hadden ontwikkeld kon hem weinig schelen. Voor zover mijn vader nadacht over zijn roots ging hij nooit verder terug dan zijn eigen kindertijd in de Tweede Batavierdwarstraat, een van de meest vervallen stegen van de oude Jodenbuurt.

Toen een aangetrouwde nicht ons de stamboom van ‘het geslacht Vuijsje van Amsterdam’ bezorgde die honderden jaren terugging, was hij nauwelijks geïnteresseerd. Wat hem nog het meest aansprak was dat zijn voorvaderen al in de Amsterdamse Jodenhoek rondscharrelden toen ze alleen nog een Hebreeuwse naam hadden. Vanaf het midden van de achttiende eeuw hadden ze gewoond en gewerkt in de buurt waar ook mijn vader ter wereld zou komen. Ze werden geboren, trouwden, kregen kinderen en gingen dood in het hoofdstedelijke getto, dat eigenlijk geen getto was omdat de joden niet verplicht waren zich daar te vestigen. Net zoals de meeste andere Amsterdamse ‘Israëlieten’ konden ze zich een bestaan buiten de directe omgeving van het tegenwoordige Waterlooplein waarschijnlijk niet eens voorstellen.

De eerste mannen en vrouwen die in de stamboom werden vermeld leefden in de tijd waarin de joden waren uitgesloten van Nederlandse burgerrechten. Ze werden beschouwd noch

behandeld als Nederlanders en hadden te maken met beperkingen in hun beroepskeuze, onder meer doordat joden geen lid mochten worden van de ambachtsgilden.

In Amsterdam waren twee joodse gemeenschappen. De eerste Portugese of Sefardische joden waren in de zestiende eeuw uit Spanje en Portugal gevlucht voor de inquisitie. De eerste Hoogduitse of Asjkenazische joden kwamen een eeuw later naar Mokum, meestal op de vlucht voor pogroms in Duitsland, Polen of Rusland.

Onze voorouders hoorden bij de Hoogduits Joodse Natie die, evenals de veel kleinere Portugees Joodse Natie, door de overheid erkend zelfbestuur had. Totdat ze formeel Nederlanders werden, waren de joden voor van alles en nog wat aangewezen op hun kerkgenootschap, van (familie)rechtelijke aangelegenheden tot en met armenzorg.

De Hoogduitse joodse bevolkingsgroep telde de meeste armen van Amsterdam. Aan het eind van de achttiende eeuw leefden twee van de drie Asjkenazische joden van de bedeling. Bij de Sefardiem was dat ongeveer de helft, bij de christenen een derde. De Jodenhoek was de armste en dichtstbevolkte buurt van de stad. Daarin kwam weinig verandering toen de joden in 1796 erkend werden als Nederlandse staatsburgers. Het 'Decreet over den Gelykstaat der Joodsche met alle andere Burgers', dat werd aangenomen in de Nationale Vergadering van de Republiek der Nederlanden, was gestoeld op een zekere gelijkgestemdheid tussen voorstanders van de Joodse emancipatie en de toenmalige Franse bezetters van Nederland, die 'vrijheid, gelijkheid en broederschap' predikten. Dat de Amsterdamse joden formeel niet langer als vreemdelingen werden beschouwd had echter geen invloed op hun leefomstandigheden.

De verre verwanten van de huidige Vuijsjes maakten deel uit van de grote massa van arme Asjkenazische joden die een steeds meer vernederlandst Jiddisch spraken, niet of nauwelijks naar school gingen en vaak afhankelijk waren van de liefdadigheid van rabbijnen en synagogebestuurders. De eerste voorvader die in de Jodenhoek woonde, was Benjamin Marcus. Hij was geboren in Frankfurt am Main en kwam in het begin van de achttiende eeuw naar Amsterdam.

De eerste twee voorvaders van wie achterhaald is wat ze deden om hun gezinnen te voeden, konden lezen noch schrijven. David Simon (1785-1838) was sjouwer, zijn zoon Levie David werd veedrijver, ongeschoold werk dat op afroep werd verricht en zeer conjunctuurgevoelig was. Periodes met werk werden onderbroken door periodes van werkloosheid, waarin een beroep werd gedaan op armenzorg. De sjouwer was mijn vaders betovergrootvader, de veedrijver zijn overgrootvader. Nathans opa, Abraham Levie geboren in 1846, was de eerste met een echt beroep: schoenmaker.

Voor mijn vader was het geen teleurstelling dat genealogisch onderzoek geen mannen van naam, faam en rijkdom had opgeleverd. Hij voelde zich thuis bij de joodse onderklasse waaruit hij was voortgekomen. De tevredenheid waarmee hij bij ons thuis in de Indische Buurt naar muziek luisterde, zat te klaverjassen en grote stukken boterkoek at werd nog versterkt door de wetenschap dat hij het veel beter had dan de Vuijsjes die in vroeger tijden leefden.

‘Ik schaam me niet voor mijn afkomst,’ was een uitdrukking die hij graag gebruikte. De verontwaardigde trots waarmee hij die woorden uitsprak suggereerde dat hij op het punt stond uitvoerig over vroeger thuis te vertellen. Meestal bleef het bij een paar trefwoorden over de klompen die hij van de armenschool had gedragen omdat zijn ouders geen geld had-

den om steeds nieuwe schoenen te kopen voor hun opgroeiende kinderen. Of hij probeerde met veel misbaar duidelijk te maken hoe verschrikkelijk de stank was in de donkere eenkamerwoningen waar je je behoefte moest doen op een soort ton die op de gang stond en door meerdere gezinnen werd gebruikt. ‘Eén keer per week kwam de zogenaamde boldoetkar. Dan werd die ton vol pies en poep omgeruild voor een lege,’ zei hij terwijl hij zijn neus dichtkneep.

Zijn verhalen gingen voornamelijk over de omstandigheden waarin hij een deel van zijn jeugd had doorgebracht, vrijwel nooit over de mensen die hem hadden omringd. Over zijn klasgenoten, speelkameraden, ooms, tantes, neefjes en nichtjes die in de buurt woonden vertelde hij nauwelijks. Als je over hen iets vroeg mompelde hij: ‘Allemaal weggehaald en niet meer teruggekomen.’

De jongens en meisjes met wie hij omging waren overwegend kinderen van de vele kleine handelaren, voddenn mannen en andere sjacheraars die op en rond het Waterlooplein een paar centen probeerden te verdienen. Net zoals mijn vader groeiden ze op in woningen die onbewoonbaar waren verklaard of dat spoedig zouden worden.

Ook over zijn ouders praatte hij weinig. De woordestroom die hij dagelijks over ons uitstortte als hij over zijn belevenissen in Auschwitz vertelde stond in contrast met de summiere mededelingen die hij deed als ik wilde weten wat voor mensen mijn grootouders waren geweest. Over zijn gruwelijkste oorlogservaringen vertelde hij zonder een spoor van emotie, als zijn moeder ter sprake kwam begon het zenuwtrekje aan zijn rechterschouder op te spelen en beklopten de vingers van allebei zijn handen de leuning van zijn stoel alsof ze het ritme aangaven van een liedje dat in stilte voor hem werd gezongen. Meestal vertelde hij over het eten dat ze haar gezin voorzette. De goedkope maar koosjere maaltijden

die ze bereidde waren in zijn herinnering uitgegroeid tot culinaire hoogstandjes. Haar gepelde-garstsoep, haar maag met knoflook en haar gebakken hartlapjes waren symbolen van een vroeger thuis dat zich moeilijk liet oproepen.

Mijn vader was een moederskindje. Zodra hij over die hartlapjes begon, wist je dat het gesprek snel beëindigd zou worden. ‘Ach ja, als de moffen er niet waren geweest...,’ zei hij dan ter afsluiting en ging iets onduidelijks doen waarvoor hij de huiskamer moest verlaten.

De informatie die mijn vader over zijn ouders verschaftte was bedekt met de as van Sobibor, alsof hun hele leven in het teken had gestaan van de gruwelijke manier waarop ze aan hun einde waren gekomen. Het was moeilijk voorstelbaar dat ze ooit hadden gelachen, ruziegemaakt, theegedronken of toekomstplannen hadden gemaakt zonder de dreiging van de vernietigingskampen. Hun foto op het dressoir in onze woning in de Bankastraat associeerde ik eerder met gaskamers dan met de feestelijke gelegenheid waarbij hij werd genomen. Hij dateerde van de dag waarop ze hun vijftienvijftigjarig huwelijk vierden.

Nog steeds kost het me moeite die foto te bestuderen. Als kind had ik de fantasie dat mijn opa en oma vanachter het glas van de lijst waarin hun portret was gevat boos en gekwetst naar ons zaten te staren. Nu ik de moed heb goed naar ze te kijken, zie ik dat ze allebei vriendelijk lachen. Hij met de houterigheid van een werkman die zich bij hoge uitzondering in een net pak met stropdas heeft gehesen, zij met de alerte mildheid van een huisvrouw die ermee heeft ingestemd voor één dag de boel de boel te laten.

Van haar kinderen leek mijn vader het meest op zijn moeder. Het ovale gezicht met hoge jukbeenderen, lichtblauwe ogen

en grote neus dat in de familie 'een Vuijsjesgezicht' wordt genoemd, is geen erfenis van Isaac Vuijsje maar van Schoontje van Beetz.

Vierentwintig was ze toen ze op 28 maart 1906 met mijn opa trouwde. Ze was afkomstig uit een Asjkenazische familie die voor haar geboorte een paar generaties lang in Friesland had gewoond. De eerste twee jaar van haar huwelijk met Isaac woonde ze in de Joden Houttuinen. In februari 1908 verhuisden mijn grootouders naar de Tweede Batavierdwardsstraat, een smalle steeg in het verpauperde deel van de Jodenbuurt dat Uilenburg werd genoemd. Of Schoontje heeft gedroomd van een ander bestaan dan dat van echtgenote en moeder met weinig inkomen in een snelgroeiend gezin is onbekend. Dagboeken of brieven heeft ze nooit geschreven. Jeugdfoto's van haar zijn nooit gemaakt of verloren gegaan. Op de foto's van haar die bewaard zijn gebleven heeft ze de verlegen oogopslag die bij sommige van haar nazaten is terug te vinden. Vaak is ze afgebeeld met een schort om haar uitgedijde lijf, een paar keer terwijl ze bezig is een enorme hoeveelheid aardappelen te schillen, één keer terwijl ze de krant leest. Uit de summiere informatie die mijn vader over haar gaf kwam ze naar voren als een hartelijke maar eenvoudige moeder die evenals haar man was aangeraakt door het verlangen naar moderniteit dat in het begin van de twintigste eeuw tot in het armste deel van de Jodenhoek was doorgedrongen. Om te behoren tot de wereld met nieuwigheden zoals spoorwegen, radio's, bioscopen en elektrisch licht ontjoodsten ze de voornamen van de baby's die ze kregen. Hoewel Schoontje en Isaac vasthielden aan de traditie hun kinderen om en om naar een familielid van vaders- of moederskant te vernoemen, kozen ze bij de geboorte van hun vierde zoon voor de naam Louis in plaats van Levie.

Waarschijnlijk was mijn oma de stille kracht achter haar door jongens gedomineerde gezin. Tussen 1907 en 1920 kreeg ze vijf zonen en een dochter. Nathan was van 1910. Voor hem waren Abraham (1907, roepnaam Bram) en Alida (1908) geboren. Na hem kwamen Philip (1913, roepnaam Flip), Louis (1915) en Jacob (1920, roepnaam Jaap).

De juffrouwen van het maatschappelijk werk die geregeld in het armste deel van de Jodenhoek op bezoek kwamen om de vrouwen hygiëne bij te brengen konden de Tweede Batavierdwarstraat 149-1 overslaan. Schoontje was van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat bezig haar woning proper te houden en haar gezin schoon, gezond, gekleed en gevoed. Een van haar dagelijkse bezigheden was de strijd tegen de luizen die gedijden in de armste en dichtstbevolkte wijken van Amsterdam. Elke avond en elke ochtend controleerde ze haar kinderen op hoofdluis.

Een wekelijks terugkerende zorg was de vraag of ze genoeg geld had kunnen achterhouden om voor de vrijdagavond kippensoep te maken. Religieus was ze niet, maar de sjabbesmaaltijd was haar heilig. Anders dan haar echtgenoot hechtte ze aan 'de Jiddischkat', het allegaartje aan gewoonten en tradities dat zij als 'eigen' ervoer. Mijn oma was een van de vele vrouwen die binnenshuis allerlei joodse gebruiken handhaafden toen hun mannen zichzelf al atheïst of vrijdenker gingen noemen.

Isaac Vuijsje was twee jaar ouder dan zijn vrouw. Mijn opa had een tenger postuur en een vage snor in een gezicht waarmee hij volgens mijn vader heel goed kon doorgaan voor niet-jood. Meestal werd hij omschreven als een rustige, bedachtzame man die bij alle grote beslissingen die genomen moesten worden zei dat hij er eerst een nachtje over ging slapen. Het frivoolste verhaal over hem is dat hij als kind een

poosje heeft gewerkt als hulpje van een rondreizende goochelaar.

Rond zijn elfde was Isaac in een bakkerij terechtgekomen. Hij begon als loopjongen en klom op tot zetbaas (chef) bij een joodse bakkerij in de Zwanenburgerstraat.

Eenmaal getrouwd maakte hij zo veel mogelijk uren om zo veel mogelijk geld te verdienen. Jaar in jaar uit stond hij voor dag en dauw op om deeg te bereiden en brood te bakken. Als dat werk was gedaan, kledde hij zich om, stapte op een bakfiets en reed langs de klanten van zijn baas die hun brood thuisbezorgd wilden hebben. Een zwaar leven was het, maar Isaac wees zijn kinderen steeds op een belangrijk voordeel van zijn vak: ‘Wat er ook gebeurt: de mensen hebben altijd brood nodig.’

Terwijl mijn oma de Jodenhoek nooit had verlaten, was mijn opa voordat hij trouwde al buiten de grenzen van Nederland geweest. In Londen, Antwerpen en verschillende steden in Duitsland had hij zich verhuurd als bakkersknecht. Hij had er niet alleen geleerd hoe je verschillende soorten brood moest bakken, maar ook kennism gemaakt met de arbeidersbeweging die overal in Europa opkwam.

Net als veel andere inwoners van de Jodenhoek werd mijn opa in zijn jeugd jaren gegrepen door het opkomende socialisme. Zijn kinderen karakteriseerden hem later als een verstokte sociaaldemocraat en een principiële geheelonthouder. Bestrijding van alcoholgebruik onder arbeiders was voor de eerste lichte socialisten ongeveer even belangrijk als het verbeteren van hun leefomstandigheden. ‘Een drinkende arbeider denkt niet en een denkende arbeider drinkt niet’ was een leus naar Isaacs hart.

Als jonge man hoorde hij bij een groepje dat wel eens 's nachts met een emmer verf eropuit ging om de straten van

de Jodenhoek onder te kalken met linkse leuzen. Op die manier leverde hij zijn bijdrage aan de strijd om de achturige werkdag en de invoering van het algemeen kiesrecht. Voor socialisten waren dat jarenlang twee van de belangrijkste onderwerpen, zij het dat de SDAP aanvankelijk minder hard liep voor het vrouwenkiesrecht dan voor het idee ook arbeiders stemrecht te geven. Toen Schoontje en Isaac trouwden hadden ze allebei nog geen stemrecht. Hij zou in 1918 voor het eerst naar de stembus gaan, voor haar zou het tot de verkiezingen van 1922 duren voordat ze daadwerkelijk mocht stemmen.

De arbeidersbeweging gaf 'de gewone joden' een gevoel van zelfvertrouwen. Voor het eerst sinds de Nederlandse joden aan het eind van de achttiende eeuw Nederlandse staatsburgers waren geworden, kregen zij ook het idee dat ze invloed konden uitoefenen op hun levenslot. Veel gettobewoners die tot het joodse proletariaat werden gerekend waren nog steeds hele of halve analfabeten die een beetje handel dreven op de enorme markt die zich uitstreckte van het Waterlooplein tot de Jodenbreestraat, Sint Antoniesbreestraat en de kleinere straten en grachten van de buurt. Uit hun midden waren inmiddels geschoolde arbeiders gekomen die zich in groten getale aansloten bij de SDAP en bij de aan die partij gelieerde vakbeweging. Onder leiding van de legendarische sociaaldemocraat Henri Polak waren de diamantbewerders hun voorgaan. Zij vormden de elite van de joodse arbeiders.

In 1894, het jaar waarin zowel de SDAP als de Algemene Nederlandse Diamantbewerders Bond werd opgericht, ontstond ook de Nederlandse Bakkersgezellenbond, de voorloper van de Bakkersbond NVV. Isaac was lid van de bakkersbond en van de SDAP. Verder was hij aangesloten bij Handwerkers Vriendenkring, een vereniging voor overwegend joodse arbeiders van allerlei politieke gezindten die een eigen

woningbouwvereniging had en waaruit ook het Amsterdamse ziekenfonds 'Ziekenzorg' voortkwam. In het voormalige zaaltje van de Handwerkers Vriendenkring in de Roetersstraat is nu bioscoop Kriterion gevestigd. Vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw organiseerde hvk er toneeluitvoeringen en lezingen. Daar maakten 'bewuste' joodse arbeiders kennis met Multatuli, Emile Zola, Herman Heijermans, Herman Gorter en Henriette Roland Holst, maar ook met het werk van de bioloog Jac. P. Thijssse en de architect Berlage. Al lemaal namen waarmee de kinderen van Schoontje en Isaac vertrouwd zouden raken. Overigens kwamen mijn grootouders er zelf nauwelijks aan toe naast hun werk nog iets anders te doen dan een potje klaverjassen en het uitspellen van *Het Volk*, het dagblad van de SDAP dat werd volgeschreven door partijcoryfeeën.

De opvatting dat de arbeiders het niet alleen materieel beter moesten krijgen, maar dat hun leven ook geestelijk rijker moest worden, werd onder anderen uitgedragen door Henri Polak, een van mijn opa's helden. Behalve medeoprichter van de SDAP en aanvoerder van de diamantbewerker was Polak voorzitter van de door hem geïnitieerde vakcentrale NVV, schreef hij artikelen voor *Het Volk* en was hij de eerste SDAP'er in de Amsterdamse gemeenteraad.

Polak werd wel beschouwd als een nieuw soort rebbe. Onder zijn leiding zou het joodse proletariaat zichzelf bevrijden uit de ketenen van het kapitalisme. Niet alleen ijverde hij voor hogere lonen en betere woon- en arbeidsomstandigheden, ook stond hij als geen ander voor het bildungsideaal, het streven naar ontwikkeling van arbeiders(kinderen). Bij de nieuwe wereld die socialistische zoals Polak in het verschiep zag hoorde een nieuwe mens en die nieuwe mens was er een die solidariteit met de verworpenen der aarde combineerde met het genieten van kunst, cultuur en natuur.